

VASY GÉZA

Évezredváltás

VASY GÉZA (1942) Budapest

A korai középkorban, az ezredik évhez közeledve az európai keresztény lakosság döntő része úgy érezte, úgy gondolta, hogy ezerben be fog következni az utolsó ítélet, ahol megítéltetik a réges-rég megholt és a nemrég még élő ember is. Ám ezt a Krisztus születése utáni ezredévet nem az utolsó ítélet búcsúztatta. A végítélet szorongásából felszabadult ember úgy érezhette, lehet, sőt érdemes is dolgozni, tervezni, alkotni, s nemcsak Isten dicsőségére, hanem a magunk örömeire és hasznára is. Majd, mire eljutottunk 2000 táján egy újabb ezredfordulóig, azt gondolhattuk, hogy már szinte ki-meríthetetlen mértékű a tudásunk. Volt tudós, aki a történelem végét jósolta, s közben sokan nem az utolsó ítéletet várták, hanem a Kánaán eljövételét. Mi itt élünk ma, 2022-ben, mire számíthatunk a mai naptól, a közeli jövőtől?

Miután én irodalomtörténész voltam, a pesti bölcsészkar tanára, a jövőképem meghatározó félelme a magyarság számának rohamos csökkenése. Szakmai becslések szerint 2070 táján mintegy hatmillió lehet lélekszámunk. Országunk még a magyarság országa lehet, anyanyelvünk tovább élhet. De mi lesz később? Csak látomás marad továbbra is a nemzethalál képe, vagy Kölcsey Ferencnek lesz igaza? Mi várhat a magyar irodalomra? Hiszen ez a nyelv társtalan, magányos. S hozzá kell tennem, hogy az ezredvég óta egyre kevesebb olvasót szólít meg az újabb nemzedékek érdeklődésének radikális fogyatkozása miatt.

Mindenknek már 2000 táján mutatkoztak egyre szomorúbb jelei. Most csak egyetlen alkotót emelek ki különös példa gyanánt, Illyés Gyulát. 1983-ban, amikor meghalt, nemzeti közmegegyezés volt, hogy ő a 20. század egyik legjelentősebb, sok műfajban tevékenykedő alkotója, aki kiérdemelte a nemzeti költő magasztos minősítését.

Maradván még az ezredvég valóban utolsó szakaszában, tanulságos történetként említem meg az Illyés Gyula Életmű-kiállítás sorsát. Engem 1998-ban keresett meg Illyés Mária, az író lánya azzal, hogy az államkincstár nagyrészt már felújította Ozora várát, s ott 2001-ben állandó életmű-kiállítás fog létrejönni, vegyek részt a munkában. Hárman láttunk munkához. Illyés Mária művészettörténész és a hagyaték gondozója, Takács Mária, a Simontornyai Múzeum vezetője, egy régebbi, ottani Illyés-kiállítás tervezője, s egyúttal a hagyaték könyvtári anyagának kötetbe rendezője, valamint én. A kiállítás forgatókönyvét én készítettem el, társaim észrevételeit is kamatoztatva. A kiállítás írott anyagának képi-grafikai megtervezése és kivitelezése Hámory László munkája volt. Az ozorai vár földszinti részét nyolc teremmel és a kapcsolódó helyiségekkel betöltötte a kiállítás. A Tájak–Korok–Múzeumok kiskönyvtárának sorozatában két kiadásban is megjelent a bemutató füzet, s tudható, hogy a felújított-átépített vár és az életmű-kiállítás kedvéért sokan látogattak oda.

Az emeleten kisebb kulturális műsorokra is alkalmas terem is volt vendégszobákkal, konyhával. Néhányszor itt rendezték meg az évenkénti Illyés Gyula Szavalóverseny országos döntőjét, melyen magam is részt vettem.

Az irodalmi emlékhelyeket felkeresők azonban ma már nem találják az Illyés-kiállítást az ozorai várban. Időrendben haladva később beszélem el az okát.

A centenáriumi emlékévi kiadványai, rendezvényei igen gazdagnak bizonyultak. Az újabb életmű-válogatások mellett emlékeztetéseket a részben vagy egészében újabb ismereteket közlétező művek, tanulmányok. De már akkor fel lehetett figyelni egy mellékesnek látszó tényre az irodalomtörténész-nemzedékekkel kapcsolatosan. Kiválasztva hatvan, Illyéssel foglalkozó szerzőt, azt figyeltem meg, hogy az ő átlagéletkoruk 63 év. Ötven éven aluliak mindössze nyolcan voltak, ötven és hatvan közöttiek tizenegyen. Illyés Gyula tehát 2002-ben igazán már csak az öreg szívekben élt. Ott bizonyosan mindhalálig.

Mi ünnepelni szerető nép vagyunk, ám nemegyszer el is tudjuk rontani az ünnepeinket. Egyik oldalon az eredményeket sorolhatnánk: az Illyést ismerő, tisztelő irodalomtörténészek, folyóiratok

buzgóságát. De meg kell említeni a másik oldal érdektelenségét, illetve az életművet nagyjából vagy egészében elutasító határozottságot.

Még 1993-ban jelent meg Kulcsár Szabó Ernő *A magyar irodalom története (1945–1991)* című könyve. Ez a 193 oldal terjedelmű kiadvány elsősorban korszakelemző-értékelő munka. A tömör, elméleti megközelítésű fejezetekben természetesen Illyés Gyula is helyet kapott: a *II. Műnemek és irányzatok* fejezetben. A *III. A megszakított folytonosság* fejezetben szerepel az *Egy mondat a zsarnokságról* méltatása: „A korszak átfogó és valóságos alapélményét mégis Illyés Gyulának az 1956-os forradalom napjaiban megjelent, ám minden bizonnyal évekkkel előbb keletkezett *Egy mondat a zsarnokságról* c. műve fejezte ki elementáris hatással.” Majd a *IV. fejezet – A lírai nyelv változatai az 1960/70-es években* – önálló portréban, nagyfokú elismeréssel minősítette a szerző azt a tényt, hogy az „1945 utáni magyar kultúra szellemi arculatának kialakításában Kodály Zoltán, Lukács György és Németh László mellett az az Illyés Gyula játszott meghatározó szerepet, akinek életművében a képviseleti irodalomestmény alá hajlik a klasszikus modernség nyugatos hagyománya. Méghozzá modellképző érvénnyel, hiszen a kultúrrelativista értékfelfogás jegyében közel négy évtizeden át jelentős művek sorával erősítette meg a szociális szerepértelmező irodalom folytonosságát.”¹ Néhány évvel később, az 1997-ben megrendezett szekszárdi Illyés-émlékkonferencia bevezető előadásában már egész másként vélekedett Kulcsár Szabó. „Egész újabb kori költészetünkben is ritkaságszámba megy az a látványos és hirtelen recepciós törés, amelynek az Illyés-líra esett áldozatul a kilencvenes években. – [...] az Illyés-líra ma kevés olyan választ tart készenlétben, amelyek a lezáruló modernség korszakküszöbén új önmegértés tapasztalatában részesíthetnék az olvasót. Azt az olvasót legalábbis, akit nem a közvetlen esztétikai aktualizálás szándéka vezérel, s ezért nem is próbálja naiv módon kivonni magát a történet (esztétikai) megértés temporalitásából. [...] A lírai beszédmód költésztörténeti jelentőségű átforgatópontjából Illyés verseinek – a kései Kosztolányi, de József Attila vagy Szabó Lőrinc árnyékában is – meglehetősen elmosódnak azok a karakterjegyei, amelyek 20. századi líránk klasszikusai között jelölhetnék ki a helyét.”²

A kilencvenes évek végére Kulcsár Szabó Ernő a posztmodern szemléletű irodalomértelmezés meghatározó mesterévé vált. Tanítványok sora követte. Eközben az egyetemi tanszékeken is egyre kevesebben foglalkoztak Illyés életművével.

2007-ben jelent meg *A magyar irodalom története* című könyv három nagyszabású kötete azzal a céllal, hogy új szemléletű kézikönyvet adjon a magyar irodalom történetéről kezdettől napjainkig.³ Főszerkesztője, a koncepció kidolgozója Szegedy-Maszák Mihály akadémikus volt. A második és harmadik kötetben szerkesztőként Veres András társult hozzá. E könyv elsőként szembeötlő újítása az volt, hogy egy-egy kiválasztott évhez kötött egy-egy művet vagy korszakot jellemző eseményt. Ez egyfajta időrendet jelentett, de folyamatot csak kevéssé érzékeltetett. Foglalkozik egy fejezet például Németh László Tanú című folyóiratának megjelentetésével, de nincs fejezet az *Iszony* című regényről. Így ez a mű kézikönyvként, tankönyvként nem használható. A portré műfaját teljesen kiiktatták.

Illyés Gyula látszólag nem is panaszkodhat, hiszen két fejezetet kapott. Ennél több csak Kosztolányi Dezsőnek jutott. Az egyikben Dobos István mutatta be nagy szakértelemmel a *Puszták népét*. Abban talán a leginkább posztmodern felfogásúak is egyetértenek, hogy ez a mű a 20. század kimagasló értéke. Szegedy-Maszák Mihály munkája a másik Illyés-fejezet, Illyés és a francia forradalom, *Megjelenik a francia irodalom kincsesháza (1942)* címmel. Ez is nagyszerű, tudós írás. Az olvasónak csak az a kérdése: miként tűnt el Illyés Gyula, a költő?

Bár tanulmányában utalt Szegedy-Maszák Mihály Illyés költészetének erőteljes szemléleti módosulásaira, az öregkori líra újfajta szemléletére s ennek kapcsán a lírai életmű újabb válogatására, újraértelmezésére. Utalt ez a fejezet Kulcsár Szabó Ernő egyértelműen elítélő írására, de ezt semleges hangon tette. Mindazonáltal ott a kérdés: miért nincs szükség Illyés költői életművére?

Illyés még egyszer szóba került e nagy műben az 1956-os forradalom kapcsán. Standaisky Éva az *Egy mondat a zsarnokságról* című vers hatását ellentmondásosan mutatja be. Egyrészt megfogalmazza a költeménnyel kapcsolatos hiányérzetét: „A nemzeti kiszolgáltatottság ennek az Illyés-versnek nem témája, s talán ezért sem vált igazán a költemény a rendszerváltozás után a függetlenség visszanyerését legfőbb értéknek tekintő 1956-os forradalom és szabadságharc emblematikus alkotásává.” Másrészt megengedően – mivel szerinte „a zsarnokság sűrített megjelenési formájaként a Rákosi-éra tükre, ...amelynek még a nyomait is el akarták tüntetni az emberek 1956-ban” – elfogadja: „Emiatt lehet mégis Illyés költeménye a forradalomra emlékezők kultuszverse.”

Standeisky Éva 1996-os munkájára hivatkozik Veres András ugyanebben a kötetben az 1956-ot követő eseményekről szólva. Megemlíti azt a nyilatkozatot, amelyben magyar írók tiltakoztak az ellen, hogy az ENSZ közgyűlése megtárgyalja a „magyarkérdést”. Hozzáteszi: „Rádásul még Illyés Gyulát és Németh Lászlót is megnyerték szervezőnek a kompromittáló akcióhoz.” Eddigi kutatásaim alapján ennek a feltételezésnek nem találtam nyomát.

A Szegedy-Maszák Mihály által irányított nagy terjedelmű, háromkötetes munkával egy időben készült el Gintli Tibor és Schein Gábor mintegy ezeroldalas, kétkötetes irodalomtörténete, amely a magyar és a világirodalmat tekintette át kezdetektől napjainkig.⁴ A második kötetben az 1945 utáni fejezeteket feltehetően Schein Gábor írta, mert ez csaknem teljes átvétel egy 2010-es könyvükből. Ez az említett kiadvány a Gintli Tibor főszerkesztésében készült *Magyar irodalom*, amely az Akadémiai kézikönyvek sorozatban jelent meg.⁵ Természetesen szerepel benne Illyés Gyula. A 20. század első felének irodalmát Gintli Tibor mutatta be, ebben a részben kapott helyet Illyés Gyula *Puszták népe* című műve. Az 1945 utáni irodalom évtizedeit Schein Gábor tárgyalta. Bár nem utal részletesen Illyés 1945 előtti költészetére, mintegy bevezetésképp az illyési költői magatartást és nyelvezetet egy 1938-as költemény, a *Haza a magasban* alapján minősíti. (Így tehát a kötetben Illyés 1945 előtti költészetét egyik szerző sem elemzi.)

A Schein Gábor által megrajzolt portré kiindulópontja az „Illyés-kultusz” megkérdőjelezése. Észrevételeit és bíráló kifogásait érdemes nyomon követnünk. Első megállapítása: „Babits és Illyés viszonyáról mindmáig nagyon keveset tudunk, lényeges adatok hiányoznak egy megbízható kép kialakításához.” Ez így nem igazán igaz. Először is: meglehetősen sokat tudunk a kapcsolatról. Egy öt-hat lapos életútvázlat megrajzolása a feltételezett ismerethiányt elfogadva sem ütközik akadályba. Továbbá: „És nem csupán Illyés pályájának erről az időszakáról hiányosak az ismereteink. A szerzőt kritizálhatatlan magasságba emelő kultusz, az Illyés által maga köré vont – naplóiban is megnyilvánuló – bonyolult misztifikáció, a kortársak és az utókor ideológiai érdekei és persze a hagyaték részleges feltártsága egyaránt felelős azért, hogy sokszor feltételezésekre vagyunk utalva vele kapcsolatban. Holott ami a második világháború utáni négy évtized történetét illeti, poétikai és társadalmi szemléletének, illetve konkrét helyzetekben tanúsított magatartásának elemzése nélkül az egész korszak csak töredékesen érthető.”

Illyést egyáltalán nem vette körül kritizálhatatlan magasság. Erről 1945 előtt szó sem lehetett, de az 1945–65 közötti években sem. Azt mondanám, hogy őt egyre általánosabb elismerés övezte. Nem ő nevezte ki önmagát a nemzet, a magyarság költőjének, hanem az irodalomolvasók közvéleménye. Azon is érdemes elgondolkodni: Illyés esetében miféle misztifikációról, esetleg szándékos ködösítésről, megtévesztésről lehet szó. Illyés sok ezer oldalas és nem is közlésre szánt naplóköteteiben nincs semmiféle misztifikáció. Azt kell mondanom, hogy erre ő alkalmatlan volt, még egyszerű változatokra is. A hagyaték valóban nincs teljesen feltárva. Például 2014-ben jelenhetett meg egy kéziratban maradt teljes regény. A levelezéséből is sok minden nyilvánosságra került. Úgy gondolom, hogy lényeges újdomások már aligha bukkanhatnak föl, s ha valami mégis, az beilleszthető lesz az életmű egészébe.

A kortársak és az utókor figyelmesebb olvasói és értelmezői Illyés életművének egészét és egyes – akár vitatható – elemeit is szellemi örökségnek tekintik.

Schein Gábor szerint a költő szereptudata „a nemzeti bárdköltő 19. században megerősödő modelljének újrafogalmazásában és korrekciójában öltött formát”. Ezek szerint „a bárdköltő a teljes nemzet reprezentánsa, akiben a nemzet elvont fogalma szubjektummá változik”. Az elemzés szerint Illyés gondolkodásának két állandó eleme van. Az egyik az, hogy a reformkori gyökerű republikánus elvből következően „a nemzet fogalma integratív jellegű, különböző értékeket, identitásokat és nyelveket foglal magában. Ennél azonban nem nagyon jutott tovább...” Másik állandó eleme az, hogy „a nemzet mindig ellenzékben van az adott politikai szintér hatalmaival szemben, sorsa mindig veszendő és tragikus, helye ezért mindig a »magasban« van, az organikus értékei és főként nyelvének ügye mellett elkötelezett kultúrában, az irodalomban. Ez az örökölt meggyőződés felelős Illyés esszencialista nyelvhasználatáért, amely az utóbbi uralma alatt szétválaszthatatlanul kapcsolja össze a hazáról folytatott történelmi-politikai és metafizikus diszkurzust.”

Illyés munkásságának-életművének bemutatása ebben a fejezetben valójában homályos vagy nyílt viták sora, az egyet nem értés jellemzi a szerzőt. Egyértelműen megmutatkozik ez, amikor a népi írók mozgalma, illetve annak egy epizódja kerül terítékre. 1935-ben Zilahy Lajos meghívására

találkozott Gömbös Gyula miniszterelnök és néhány író (Móricz Zsigmond, Illyés Gyula, Féja Géza, Németh László, Tamási Áron, Szabó Lőrinc és a Választ szerkesztő Németh Imre) azzal a szándékkal, hogy a magyar társadalom nagymérvű elesettségére segítséget keressen. A találkozót Schein a következőképp minősíti: az írók elmentek Zilahy Lajos villájába, „hogyan ott – homályos várakozásokkal Gömbös Gyulával egyezkedjenek”. Ez a találkozó korántsem volt „egyezkedés”, még csak fegyverszüneti előkészítő tárgyalás sem. Az írók és a kormány között nem volt semmiben sem egyetértés. Mindenesetre ez a találkozás a Szép Szó folyóiratának táborát kiélezett harcra készítette, a népiek és az urbánusok kiélezett harcra keveredtek egymással. Schein Gábor szerint az „Új Szellemi Front körül összpontosuló heterogén kulturális és politikai szándékok összekötő eleme a parasztpolgárosodás programjába minduntalan belekeveredő antiszemitizmus volt, a korabeli neobarokk társadalom e legmértelvezőbb vonása”.

Két megkérdőjelezhető eleme van a felvázolt értelmezésnek: az írók nem alapítottak új szellemi frontot, a parasztpolgárosodás miatt lenne szerves kapcsolatban az antiszemitizmussal?

A Szép Szó és a Válasz 1935-ben kiéleződő ellentéte sajnos abszurd elemeket tartalmazott, hiszen mindegyikük egy igazán demokratikus és polgárosult társadalmat képzelt el. Ehhez már valódi, érdemleges reformok révén is lehetett volna közeledni, de jött Hitler és a második világháború. A kétféle ellenzék békekötése elmaradt.

Ellenérzéseit fogalmazza meg Schein Gábor még az *Egy mondat a zsarnokságról* című verssel kapcsolatban is. Először a keletkezésének időpontját bizonytalanítja el. („Leghelyesebben akkor járunk el, ha a dátumot a versszöveg részének tekintjük.”) A mű keletkezéséről határozottan ki lehet jelteni, hogy 1950-ben született. A versnek volt néhány korabeli olvasója, például Bibó István, Fülep Lajos. Illyés és felesége pontosan megtanulták a szövegét, majd elrejtették. Azért keletkezett két szövegváltozat, mert Illyés 1956 forradalmának napjaiban fejből írta le, s adta oda az Irodalmi Újság számára.

A verssel kapcsolatos tartalmi kifogásait Schein két paródia mögé bújtatja. Márton László ironikus parafrázisa „visszamenőleg tárta fel az illyési tapasztalat ürességét”. „A vers kétségtelenül legérzékenyebb helyén találta el Illyés életművét, egyben választ adva arra is, miért nem elevenen hatótényezője irodalmunknak...” Lackfi János verse az értelmező szerint Illyés művének üres retorikai szerkezetét, tautológias azonosítását emeli ki.

Szeretném kiemelni: semmi kifogásom nem lehet Márton László, majd később Lackfi János szöveg-parafrázisa ellen, de közlésének nem itt, nem ilyen értelmezésben lett volna helye.

Ha már az irodalomtörténészek is fenntartásokkal fogadják el Illyés Gyula jelentőségét, mit várhatunk a turisztikai indíttatású szakemberektől? Visszatérek az ozorai emlékkiállítás történetéhez.

A várkastély teljes felújítása után a várkapitányi tisztséget egy talán építész hölgy, az ozorai polgármester leánya kapta meg. Első kérdése az volt: Mit keres itt Illyés Gyula? Ő nem ide való. Először úgy gondolta, talán a helyi és már bezárt általános iskolába kerülhetne az emlékkiállítás. A vár pedig legyen vendéglátóhely, turisztikai látványosság. Így került a várba egy hatalmas, kitömött, két lábán álló medve. Ilyen állat Somogy és Tolna vidékén talán ezer éve sem létezett. Ozora a magyar irodalom egyik jelentős emlékhelye lehetett volna, most csak Ozorai Pipo múltjával hivatkozhat.

2014-ben vagy 2015 elején tehát megszűnt az életmű-kiállítás. A családhoz tartozó kiállítási anyagot egy teherautóval felszállították Budára. Engem nem is értesítettek a történetekről. Annyi tisztesség azért volt a helyiekben, hogy a régi ozorai vendéglőben, amelyet Illyés Gyula édesapja bérelt, egy látogatói fogadótermet is kialakítottak, s itt kapott helyet egy kamarakiállítás 2016-ban, Kodolányi Judit rendezésében. A család fölkért, hogy nyissam meg a kiállítást, ekkor jártam Ozorán utoljára.

A fővárosban már korábban helyet kapott egy kutatóközpont két-három munkatárssal, hogy rendezze az Illyés-hagyatékot, készítsen bibliográfiát az MTA Irodalomtudományi Intézetének részéül. Az intézet anyagi okokból lemondott az Illyés Archivumról. Az Illyés-hagyaték könyvtárányát átvette az MTA könyvtára Babus Antal gondozásában.

Különösen sokat köszönhet az érdeklődő olvasóközönség, a szakma Illyés Mária évtizedek óta kitartó, rendíthetetlen és figyelmes hagyatékfeltáró munkájának.

Illyés Gyula szellemében zárnám a gondolatmenetet, szerinte, mint tudjuk, „a legnagyobb bátorság a remény”. Örömmel vehettük kézbe az elmúlt évben N. Horváth Béla Illyés-műveket elemző munkájának első kötetét. Várjuk a folytatást.

2022-ben is vannak olyan fiatalabb vagy fiatal irodalomtörténészek, akiket megszólít az Illyés-életmű. Babus Antal, Horváth István, Kulin Borbála és Tüskés Anna könyveit, Kodolányi Judit munkáit emelném most ki. S biztos vagyok benne, hogy ez az idei konferencia is sok eredményt fog hozni.

JEGYZETEK

¹ KULCSÁR SZABÓ Ernő, *A magyar irodalom története. 1945–1991*, Argumentum, Budapest, 1993, 17., 35., 46.

² *A költőszerep lehetőségei Közép-Európában. Tanulmányok Illyés Gyuláról*, Illyés Gyula Pedagógiai Főiskola, Szekszárd, 1997, 7., 9.

³ *A magyar irodalom története. 1920-tól napjainkig*, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, VERES András, Gondolat, Budapest, 2007.

⁴ GINTLI Tibor, SCHEIN Gábor, *Az irodalom rövid története I–II*, Jelenkor, Pécs, 2003, 2008.

⁵ *Magyar irodalom*, főszerk. GINTLI Tibor, Akadémiai, Budapest, 2010.

M. KISS MÁRTA, Növényidő (Csallóköz), 2021–22, akril, ragasztó, természetes anyagok, préselt kartonpapír, (308x) 23x23 cm (négy részlet)

